

ALS ER GEEN KONING IS , over culturen in Afrika die geen centraal gezag kennen.

Harrie Leyten

INLEIDING

Toen Europese landen in de 19de eeuw Afrika binnentrokken om het continent te koloniseren, vonden zij weinig aanknopingspunten voor de door hen beoogde bestuurlijke en administratieve organisatie. Een aantal volkeren, waaronder de Ashanti en de Kuba, had een politiek systeem dat vergeleken kon worden met Europese koninkrijken. Het bracht de Britse koloniale overheid tot het besluit om een land te besturen via 'indirect rule': geen directe invloed uitoefenen op het volk, maar gebruik maken van de aanwezige gezagsdragers (koningen) die de overheidsmaatregelen zouden invoeren in de gebieden onder hun jurisdictie. In grote delen van Afrika bestond een dergelijke centrale overheid niet. Deze afwezigheid werd in Europa uitgelegd als blijk van een lage trap van ontwikkeling van deze volkeren. Voor de koloniale machthebbers, zelf opgegroeid in het Engeland van Koningin Victoria of in de Franse republiek met krachtige presidenten, was de voor de hand liggende remedie: het van boven opleggen van 'chiefs' die als een soort burgemeesters het koloniale gezag vertegenwoordigden. Of deze maatregel strijdig was met de eigen cultuur van de onderworpen volkeren, werd nauwelijks aan de orde gesteld. De maatregel, hoezeer ook aangevochten door de 'onderdanen', heeft na verloop van tijd een nieuwe situatie tot gevolg gehad, waarbij sommige oude tradities van bestuurlijke organisatie verdwenen en andere zijn blijven bestaan, soms in een aangepaste vorm.

In dit college wordt aandacht besteed aan twee volkeren, de Dan van Ivoorkust en Liberia, en de Bamana van Mali. Het eerste bestond in de pre-koloniale tijd zonder centraal gezag, maar kreeg 'chiefs' van bovenaf opgelegd. In de huidige tijd zijn nog belangrijke elementen uit die vroege periode aanwezig. Het tweede is al eeuwen geregeerd door Islamitische vorsten, maar de Islam is hier zo tolerant, dat de Bamana hun offers mochten blijven brengen, afbeeldingen van 'goden' mochten maken en maskerdansen mochten uitvoeren.

In iedere samenleving zijn conventies vereist die het vreedzaam samengaan van individuen, families en buurtschappen reguleren. Als er geen centraal gezag is, als er geen koning is, kan gezag worden toegekend aan een individu met natuurlijke leiderschapskwaliteiten, met charisma, met heldenmoed, of met intellectuele eigenschappen.

Gezag kan ook worden toegekend aan de voorouders van een familie (een 'extended family') of een clan. Het oudste nog levende familielid, de pater familias, krijgt de verantwoordelijkheid (namens de voorouders) voor het wel en wee van de familie of clan.

Weer een andere manier om gezag uit te oefenen, is door middel van (geheime) genootschappen. Deze zijn de belichaming van spirituele machten en zijn collectief verantwoordelijk voor 'law and order' in de samenleving en kunnen daartoe sancties afkondigen en opleggen. Deze verantwoordelijkheid omvat de opvoeding van kinderen tot respectabele burgers van de maatschappij. Vaak gaat dit door middel van initiatie rituelen. Belangrijk element daarbij is het toezicht op het naleven van gewenst seksueel gedrag. Deze

genootschappen zijn in het algemeen ook verantwoordelijk voor medische zorg, begrafenissen, maar ook amusement en sociale controle. Zij profileren zich in deze rollen onder andere door het organiseren van maskerades.

De Dan van Ivoorkust en Liberia: Macht aan het individu

Tot begin 20ste eeuw leefden deze mensen, die zichzelf Dan sprekende mensen noemden, in min of meer autonome dorpen zonder centraal gezag. In geval van dreiging door vijanden (dit konden buurvolken zijn, maar ook het koloniale leger) sloten dorpen zich aaneen om sterker te staan. Hun strijdbaarheid bij het verdedigen van hun onafhankelijkheid was legendarisch. De kolonisatie heeft grote gevolgen gehad voor de Dan sprekende mensen. De Franse koloniale overheid kon zich geen goed functionerende samenleving voorstellen zonder centraal gezag en deelde het woongebied van de Dan in in prefecturen en kantons; er werden ook dorpschefs, chefs, aangesteld. Omdat de overheidsinstanties uit eigenbelang een relatief groot gezag toekenden aan de prefecten en chefs (een geheel nieuw en wezensvreemd fenomeen voor de Dan, waartegen begrijpelijkerwijs veel verzet was), ontstond er binnen de traditionele dorpsamenlevingen een tegenwicht tegen de macht (en machtsmisbruik) van de dorpschefs-nieuwe-stijl, dat de vorm kreeg van geheime genootschappen. Deze manifesteerden zich op hun beurt meer en meer in maskerades met nieuwe categorieën maskers, nodig om de nieuwe maatschappelijke verhoudingen van commentaar te voorzien.

Individueel prestige

Een eigenschap van de Dan, die niet verdwenen is onder druk van kolonisering en modernisering, is het streven van ieder individu, zowel man als vrouw, om persoonlijke status en aanzien te verwerven binnen de culturele grenzen die aan de sekse worden gesteld. Een vrouw zal de beste pottenbakster, manden vlechter, vroedvrouw of meisjesbesnijder proberen te zijn. De hoogste status wordt bereikt met de eretitel: beste gastvrouw van de wijk of het dorp.

Deze status wordt uitgedrukt in een fraai versierde, ceremoniële rijstlepel, die zij zelf draagt tijdens openbare plechtigheden of laat dragen door een assistente. De Dan hebben een traditie om aan de meest gastvrije vrouw van een wijk of van het dorp een eretitel te verlenen. Deze gaat gepaard met de schenking van een ceremoniële rijstlepel. In de meeste gevallen is de steel versierd met een fraai gesneden hoofd. Deze lepels worden *wake mia* genoemd, grote lepels (*mia* betekent lepel); de lepels met de hoofden: *mewuoshlümia*, houten lepels met een mensens gezicht. De eigenares van de lepel wordt genoemd: *wa ke de*, de vrouw die optreedt tijdens feesten.

Zij mag dat doen, nadat zij de titel van meest gastvrije vrouw heeft verworven. Deze vrouw heeft aangetoond, dat zij haar huishouden voortreffelijk organiseert, gastvrij is, onderdak verleent aan reizigers en muzikanten, integer is en in hoog aanzien staat bij de andere vrouwen van de wijk of het dorp. Haar kwaliteiten blijken onder meer uit de fraaie wijze waarop zij de buitenmuren van haar huis beschildert, haar potten vormt of de gezichten van de meisjes beschildert, als zij uit het initiatiekamp komen en aan het dorp getoond worden als de jonge volwassenen. Voor iedereen die het Dan gebied bezoekt, is het duidelijk dat de man de leiding heeft in het dorp en in de familie. Hij zit op een zetel, zijn

vrouw op een matje op de grond. Voor de man is zijn reputatie en zijn prestige het kostbaarste goed. Maar iedere man beseft, dat zijn reputatie voor een zeer groot gedeelte te danken is aan de kwaliteiten van zijn echtgenote(n). (Adams, 1993, 38). Het schoonheidsideaal van de vrouw vinden we terug in veel vrouwelijke maskers: het ideale gezicht is symmetrisch, ovaal, en heeft een scherpe kin. Om de symmetrie te benadrukken wordt soms een verticale scarificatie midden op het voorhoofd aangebracht. Het voorhoofd moet hoog zijn en moet worden omlijst door een gelijkmatige haargrens (overtollig haar wordt weggeschoren. Het voorhoofd dient zacht welvend over te gaan in de oogkassen (wenkbrauwen worden soms weggeschoren). De ogen van de vrouw dienen smal te zijn als spleetjes (meisjes wordt geleerd hun ogen niet wijd open te doen). De ideale neus is lang en smal. Beide lippen moeten even groot zijn en een beetje vol.

Een man zal proberen de beste boer, jager, krijger, smid, houtsnijder of wever te zijn. Voor een man wordt de hoogste status bereikt als hij leider van een geheim genootschap wordt, orakelkundige (*diviner* of *divinateur*), of in staat is een eigen dorp te stichten voor zijn familie en voor anderen die hem willen volgen.

De man die hard werkt, die slim is, altijd probeert de beste te zijn en geld weet te verdienen, beschouwt rijkdom en welvaart als de beloning voor zijn inzet. Welvaart wordt *bou* genoemd. Wie veel *bou* bezit, wordt geacht dit niet voor zichzelf te behouden, maar dit te delen met de mensen in zijn naaste omgeving. Hij kan bijvoorbeeld een groot feest geven, daarvoor mensen uit de omtrek bij uit te nodigen en hen te vergasten op feestelijke maaltijden. Hij krijgt daardoor nog meer aanzien en welvaart, dat dan weer ten goede komt aan de dorpingen. Boeren werken om niet voor hem, jagers geven hem het vel van een luipaard of de tanden van een olifant, in de hoop, dat zij, als zij ooit armlastig worden door ziekte of tegenslag, niet tevergeefs een beroep zullen doen op zijn gulheid. Wanneer deze welvarende man in de ogen van zijn mede bewoners te krenterig is bij feesten, zullen zij besluiten om uit zijn dorp weg te trekken en elders een eigen dorp te stichten.

Het individuele prestige dat door een gastvrouw of een succesvolle boert of smid wordt opgebouwd, geeft hem of haar niet alleen aanzien, maar ook maatschappelijk overwicht, een vorm van gezag.

Spirituele kracht

Achter en tegelijk binnen deze wereld schuilt een enorme Kracht, *Dü*, die wezenlijk is voor het bestaan van het heelal. *Dü* verschijnt in vele vormen; hij is onzichtbaar aanwezig in geesten of bijna tastbaar aanwezig in mensen of dieren. De onzichtbare geesten kunnen op hun beurt gebruik maken van maskers of andere voorwerpen om hun *Dü* aanwezig te doen zijn. *Dü* schuilt ook in de mens als de kracht die het lichaam bezielt. *Dü* kan herboren worden. De *Dü* van een invloedrijke voorouder kan zelfs tegelijk herboren worden in een mens en in een dier. De *Dü* van deze twee zijn dan uitwisselbaar. Zo kan een mens met de *Dü* van een olifant 'zo sterk worden als een olifant'. Geheime genootschappen maken gebruik van dergelijke situaties en organiseren zichzelf rond deze mensen. Zij immers zijn in staat hun menselijke kracht te vergroten om daarmee andere geesten te helpen. Een *Dü* die nog geen lichaam heeft gevonden kan in een droom aan een man of vrouw verschijnen en hem of haar roepen tot zijn eigendom. Die *Dü* schenkt de geroepene bijzondere gaven (zoals vóórkennis van gebeurtenissen; het herkennen van kwade genii (heksen) in de omgeving), maar ook roem en succes (*bou*).

Genootschappen

De complexe geestenwereld van de Dan maakt het aardse leven van de mens niet gemakkelijk. Om voor zichzelf enige zekerheid te scheppen, zoekt de mens naar middelen en methoden om samen met medemensen uit eenzelfde beroepsgroep, het Goede in de wereld te verwerven en tegelijk beschermd te worden tegen het Kwaad. Hij vindt deze in een (geheim) genootschap, waarvan er talloze bestaan bij de Dan (en hun buurvölker). Landbouwers sluiten zich aan bij het Everzwijngenootschap, houthakkers bij het Olifantgenootschap, kruidendokters bij het Slangengenootschap, vrede-stichters en ordebewakers bij het Luipaardgenootschap. Dit laatste Genootschap, *Go*, is het meest gezagvolle genootschap: het houdt toezicht op normen en waarden in de samenleving, bemiddelt bij ruzies en conflicten, ziet toe op het ordelijke verloop van festivals en maskerafes. Het *Go*-genootschap beschikte in het verleden ook over leven en dood wanneer er zware vergrijpen plaats hebben gevonden.

Het *Go* genootschap mag ook recht spreken. Het doet dit slechts wanneer twee strijdende partijen zo met elkaar overhoop liggen dat alle bemiddelingspogingen hebben gefaald. In uiterste nood wordt dan een beroep gedaan op het *Go* genootschap. Tijdens een plechtige bijeenkomst waar beide partijen en ook veel niet betrokken dorpingen aanwezig zijn, verschijnt het masker en neemt plaats tussen de partijen. Deze krijgen ieder de gelegenheid om nog eenmaal ten aanhoren van het masker hun argumenten naar voren te brengen. Daarna spreekt het masker het oordeel uit: de ene is schuldig, de andere gaat vrijuit. De winnaars zijn opgetogen en bieden in hun blijdschap aan het masker een witte os, een wit schaap en rollen wit katoen aan (wit is de kleur van het Recht). De verliezers bieden vervolgens een witte os, een witte ram en rollen wit katoen aan het masker aan uit dankbaarheid dat de kwestie uit de wereld is. Het masker geeft vervolgens opdracht om de dieren te slachten en te bereiden tot een maaltijd waaraan de beide partijen en ook de toeschouwers deelnemen. Wie eet van deze maaltijd geeft aan, dat hij het eens is met de uitspraak van het masker en dat de kwestie gesloten is. Het leven kan weer gewoon verder gaan. (Verger-Févre, z.d., 14)

Iemand wordt lid van een genootschap door middel van een initiatie, een proces van het aanleren van de mores van het genootschap, een of meer toetsen doorstaan, het plechtig beloven van een erecode over onvoorwaardelijke trouw aan de leiders van het genootschap en de plicht van geheimhouding over alles wat zich afspeelt binnen het genootschap (vandaar de benaming van Geheim Genootschap) en ten slotte het betalen van een som geld. Eenmaal lid van het genootschap kan iemand opklimmen in de rangen en standen er van. Bij iedere promotie is er opnieuw een toets, een proces van initiatie en het betalen van geld. Dit laatste kan de vorm aannemen van het organiseren van een groots feest voor medeleden. Het hoogste ambt, dat van leider van het Genootschap, wordt doorgaans pas bereikt na tientallen jaren.

Genootschappen zijn de gelegenheden waarbij één categorie van *Dü*, de maskergeesten, zich manifesteert. Deze maskergeesten leven in de bergen en de dichte wouden. De dansers dragen daarom pakken van boomvezels en stokken van gevorkte takken. Zij dragen soms dierlijke attributen, zoals hoorns, huiden en veren. De klanken die zij tijdens het dansen uitstoten lijken op dierengeluiden die vervolgens vertaald worden in mensentaal. Deze maskerdansen of maskerafes worden door de Noordelijke Dan *Ge* genoemd. De Dan die in het Zuiden en

Westen wonen spreken van *Gle* of *Glö*. Hoewel veel maskers gezichten hebben, stellen zij geen mensen voor. De Dan zelf noemen hun maskers *pa* (enkelvoud *po*) 'dingen'.

De maskergeest verblijft niet in het masker. Het masker is geschapen door de maskergeest met behulp van een mens, die de gelaatsbedekking heeft gesneden en het kostuum heeft vervaardigd. De maskerade stelt geen bosgeest voor, hij is de bosgeest. De geest is actief in het masker en in de dans. Zolang het masker bestaat, ook als er niet mee gedanst wordt, is de bosgeest er actief in aanwezig. Zelfs als maskers zozeer versleten zijn dat zij niet meer gebruikt kunnen worden, blijven zij hun waarde behouden. Er kan een nieuw identiek masker gemaakt worden. De geest *dean gle* wordt vervolgens gevraagd er bezit van te nemen.

Maskers kunnen worden geclassificeerd naar hun functie binnen de samenleving. Hierbij moet onmiddellijk worden opgemerkt, dat, in tegenstelling tot veel andere Afrikaanse maskerculturen, een Dan-masker van functie kan veranderen. Een masker blijft altijd eigendom van de man die de opdracht had gekregen van *Dü* om dit masker te (laten) maken en te dragen. Wanneer deze doorgaans jonge man opklimt in de hiërarchie van zijn genootschap, groeit zijn masker mee en verwerft nieuwe status en functies. Het is derhalve zeer moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, om een Dan-masker in een museum of particuliere verzameling waarvan niet bekend is welke functie het bezat op het moment van verwerving, te determineren. Bovendien kan de betekenis van maskers met dezelfde vorm per dorp verschillen. Dit is wellicht een overblijfsel uit de prekoloniale tijd, toen dorpen betrekkelijk autonoom opereerden.

Fischer en Himmelheber (1984, 11-89) geven de volgende classificatie van maskers bij de Dan naar hun functies, zoals zij die hebben geobserveerd tijdens verschillende expedities:

- *Dean gle* (ook *bona gle*). Dit is het masker van het besnijdeniskamp. Zij begeleiden de jongens in de moeilijke weken na de besnijdenis. Tijdens het verblijf van de initiandi in het kamp bezoeken deze maskers het dorp om voedsel te verzamelen. Zij dansen zonder muzikale begeleiding, maken grappen en doen zich dom voor. Het masker heeft een ovale gezicht met een verticale richel over het voorhoofd; smalle ogen (vaak wit beschilderd) en een kleine mond
- *Tanka gle*. Het woord *tanka* betekent mimespel. Dit masker lijkt op het vorige, maar is iets groter, vaak met hoorns. Het danst om de toeschouwers te amuseren, met muzikale begeleiding.
- *Gunye gle* (ook *biye gle*). Deze maskers hebben ovale gezichten met grote, ronde ogen, een gebogen haargrens, glad voorhoofd en soms een snor. Deze maskers worden gedanst als amusement en worden 'hardloop' maskers genoemd, omdat de danser bij voorkeur mannen uitdaagt om met hen te rennen (de danser heeft dan de grote ogen in het masker nodig om goed te kunnen zien). De wedstrijden vinden doorgaans plaats in de weekenden. De winnaar mag in de volgende wedstrijd het masker dragen.
- *Zakpei gle*. Het brandpreventie masker. Vooral in de droge tijd moet gewaakt worden voor brand. Rond het middaguur, als de hitte het hevigst is en het risico van brand het grootst, kan dit masker plotseling in de keuken verschijnen. Als hij nog vuur ziet smeulen, slaat hij de pannen van het vuur, blust het vuur en bedreigt de vrouw, die verantwoordelijk is. De maskers zijn rood geschilderd of met rood vilt bekleed.
- *Ba gle*. Ook dit is een amusementsmasker, dat graag mimet. Het masker heeft koker vormige ogen, vaak met een metalen rand, een grote mond met metalen tanden, een

snor, een brede neus en boven op het voorhoofd een rand van gebeeldhouwde hoorns. Het karakter van dit masker is brutaal, agressief en overdreven mannelijk. Het masker danst met muzikale begeleiding en draagt een stok met een weerhaak, waarmee hij toeschouwers slaat en port. In zijn boosheid gooit hij met alles dat hij op straat vindt. Het masker mimet bijvoorbeeld een waggelende eend, of een oude vrouw die denkt dat ze nog jong en aantrekkelijk is, of de luie man die zijn akkers verwaarloost, of een vrouw die haar luie man de les leest.

- *Bu gle*. (onomatopee voor een gewerschot). Dit is het oorlogsmasker dat vroeger (in de pre-koloniale tijd) de mannen ten oorlog leidde. Een vijfhoekig, ruw gesneden masker met donker patina (vanwege kola noten en offerbloed) met cilinder ogen, snor, krachtige mond, grote ingelegde tanden, kortom een martiaal masker.
- *Ka gle*. Binnen deze categorie bestaan maskers van verschillende dieren, zoals *du gle* (koe) met lange hoorns en vooruitgestoken snuit, *bla gle* (geit), die als dansend over vijzels en andere obstakels springt, *geaya gle* (vogel) met een lange bek, *kao gle* (aap), met piramidevormige wangen, uitstulpend voorhoofd en dito mond.
- *Gle gon*. Een vogelmasker met een ovalen gezicht, smalle ogen, brede vogelbek op de plaats van de neus, bedekt met het zwart behaarde vel van de colobus aap. Het masker danst met muzikale begeleiding, maakt soms wankelende passen, dan weer vanuit een hurkende houding naar boven stijgend alsof het wil gaan vliegen. Het nodigt vrouwelijke toeschouwers uit met hem te dansen tot grote hilariteit van de omstanders.
- *Gle wa*. Dit wordt het grote masker of rechtermasker (*won pu gle*) genoemd. Het wordt gezien als het belangrijkste van alle maskers. Omdat deze maskers oud zijn hebben zij, samen met hun eigenaars, vele verschillende functies gekend. Deze maskers hebben daarom geen gemeenschappelijke kenmerken. Vanwege hun hoge waarde, doen de Dan zelden afstand van deze maskers.

Een bijzondere categorie zijn de zogenaamde miniatuurmaskers, de meeste ongeveer 10 tot 15 centimeter groot. De Dan kennen verschillende namen voor deze maskertjes: *ma go* (kleine hoofden), *yi luo po* (ding waar water overheen wordt gegooid), *gba po* (ding dat wordt gevoed), *shal buo po* (ding waaraan geofferd wordt). De eigenaar van een groot masker laat een miniatuurmasker maken voor zichzelf om met zich mee te dragen als hij op reis gaat of op zijn akkers werkt. De eigenaar blijft op deze manier verbonden met zijn *Dü*, zijn maskergeest. Hij zal het maskertje goed verzorgen, voeden, wassen, en er offers aan brengen. Een vrouw kan voordat zij uitgehuwelijkt wordt, een miniatuurmaskertje laten maken van het grote masker in haar familie. Zij zal het een nacht naast het grote masker leggen, zodat de familie geest er bezit van kan nemen. Daarna neemt zij het mee naar het dorp van haar echtgenoot en bewaart het zorgvuldig in de mand waarin zij ook haar andere privé bezittingen bewaart. De man die de jongens besnijdt in het kamp, zal een miniatuur maskertje naast zich neerleggen. Hij haalt het besnijdenismes over dit maskertje voordat hij de operatie begint. Op deze manier wordt het mes vrijgemaakt van kwaad (te vergelijken met het steriliseren van instrumenten in een operatiekamer).

De Bamana van Mali: Macht aan de genootschappen

De Bamana bewonen een uitgestrekt gebied in het Zuiden van Mali. Dit verklaart waarom er

verschillen bestaan tussen tradities in het Westen en het Oosten. Toch is de opvallendste karakteristiek van het volk de grote hoeveelheid genootschappen. Een genootschap is op de eerste plaats een belangengroep, die opkomt voor de economische en maatschappelijke belangen van de leden. De rivaliteit tussen de verschillende genootschappen is groot en doortrekt het religieuze en maatschappelijke leven van de gemeenschappen. Uitgangspunt bij alles is *Nyama*, een vorm van energie die in mens en dier aanwezig is en alle handelen aanstuurt. Ieder individu streeft er naar om zoveel mogelijk *Nyama* te verwerven. Door lid te worden van een genootschap is een Bamana in staat geheime kennis te vergaren, nodig om met deze energie te kunnen werken.

Alle activiteiten in de samenleving (landbouw, smederij, het genezen van zieken, het bakken van potten, e.a.) zijn afhankelijk van deze geheime kennis. Ook voor het maken van houten, ijzeren, textiele en lemen voorwerpen is *Nyama* vereist. De mensen die zich met deze handvaardigheden bezig houden, noemen zich *nyama-kalaw* en vormen binnen de gemeenschap een aparte groep. Zij huwen alleen binnen deze eigen groep en niet met de 'anderen': boeren, jagers en handelaren. Binnen deze groep bezit iedere categorie (zoals smeden, houtbewerkers, pottenbakkers) het recht om bepaalde materialen te gebruiken. Iedere categorie heeft ook een eigen verantwoordelijkheid voor het uitoefenen van bepaalde sociale en rituele functies.

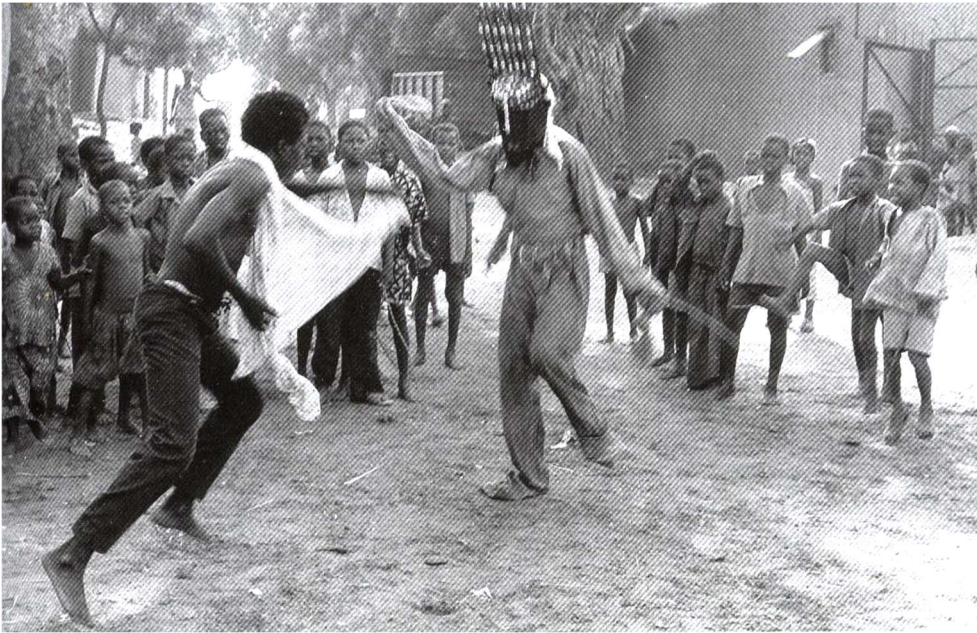
Zij functioneerden als beschermers van de samenleving, als instituties die het welzijn van mens en dier regelden, en als intermediairs golden tussen deze en de andere wereld. Zo zijn de smeden vanuit hun *Komo* genootschap verantwoordelijk voor het geestelijk welzijn van de samenleving. *Komo* beschermt tegen hekserij en magie. Het is ook verantwoordelijk voor de besnijdenis van de jongens. Smeden zijn in de gemeenschap orakelkundigen (divinateurs) en genezers. Veel smeden zijn ook houtsnijders.

De genootschappen zijn het domein van volwassenen. Eén bepaalde maskerade, de *Sogo bo* of poppen maskerade, wordt niet georganiseerd door een genootschap maar door jeugdclubs. Een *sogo bo* heeft dan ook weinig rituele betekenis, maar is amusement en spel. De dans handelt vaak over actuele zaken die in de samenleving spelen, zoals conflicten op dorpsniveau, spraakmakende ruzies tussen verschillende vrouwen van één echtgenoot of een geruchtmakende diefstal.

Genootschappen kunnen worden onderscheiden in *Jow*, initiatiegenootschappen die een belangrijke maatschappelijke en politieke betekenis hebben, en *Jo*, machtsgenootschappen. Deze zijn voorbehouden aan volwassen mannen die door hun lidmaatschap *Nyama* proberen te verwerven voor zichzelf om daardoor een rol als beschermer en weldoener van de dorpsgemeenschap te kunnen spelen.

In sommige dorpen met een *Jo* genootschap bestaat ook een vrouwelijke tegenhanger: de *Gwan* cultus. Deze helpt vrouwen die problemen hebben met zwangerschap en bevalling. Deze cultus heeft zijn eigen beelden (*jo-noomi* of *gwan-dusu*) die tijdens het jaarlijkse feest in april-mei (begin van het regenseizoen) naar buiten worden gebracht, gewassen, met boter ingesmeerd en met (nieuwe) kralen versierd. Dit gebeurt door vrouwen die de hulp van *Gwan* willen inroepen. De beelden van deze cultuur zijn groter dan andere Bamana figuren, vaak meer dan een meter hoog.

Initiatie genootschappen

Dans van het *Ntomo* genootschap (Foto Colleyn)

Bij het *Ntomo* initiatie genootschap zijn nog niet besneden jongens aangesloten. Het genootschap bestaat niet overal in Bamana land en waar het bestaat heeft het verschillende namen. De initiatie van jongens (de rituele overgang van kind naar man) vindt eenmaal in de drie jaar plaats. In de weken dat de jongens in het initiatiekamp verblijven, leren zij de deugden van een volwassen man: het beheersen van de tong (niet altijd zeggen wat je weet en denkt; de kunst van het zwijgen) en de kunst van het spreken. Het meest bekende lied van het genootschap zegt: "houd je mond stijfdicht; je mond is de vijand!" Zij dansen met een zweepje in de hand. Het zweepje is het instrument waarmee hen in deze periode het zwijgen wordt geleerd: ze worden er mee geslagen als een overtreding wordt geconstateerd. Eenmaal in de zeven jaar vindt de grote initiatie plaats van de intussen besneden jongens in het *Kore* genootschap. Hier worden de jongens symbolisch gedood, om als volwassen mannen weer herboren te worden. Jongens die terugdeinzen voor het angstige ritueel, zullen voor altijd beschouwd worden als 'vrouwen' of als 'watjes'. Eenmaal geïnitieerd, kiezen de nieuwe 'mannen' voor een lidmaatschap in een van de drie genootschappen: *Surukuw* (het genootschap van de hyena), *jaraw* (leeuw of luipaard genootschap), *sulaw* (het genootschap van de aap). De keuze wordt ingegeven door een gevoel van herkenning in het genootschapdier, of omdat men denkt binnen het gekozen genootschap meer te kunnen bereiken op de maatschappelijke ladder. Zo zit het hyenamasker, waarmee de leden van het genootschap dansen, vol energie. De aap wordt geassocieerd met sluwheid. De dansen met het apenmasker zijn speelser, maar daarachter schuilen sluwe trekjes. De dansers dragen zweepjes met zich mee. Soms dragen zij brandende fakkels. Het genootschap van de leeuw staat voor kracht, voor leiderschap en overheersing. De leden van dit genootschap zijn op zoek naar deze eigenschappen voor zichzelf. Om de magische kracht in de maskers te vitaliseren, worden de maskers ritueel gewassen en krijgen zij offers van bloed.

Machtsgenootschappen

De machtsgeenootschappen zijn gegrondvest op een aantal opvattingen of idealen, die ieder lid van het geenootschap zich eigen dient te maken en dient te realiseren in zijn eigen leven; hij dient deze idealen ook te verdedigen, desnoods met zijn eigen leven. Hiertoe behoren de visie op het wezen der dingen, de kern van het zijn. Hier geldt het ideaal van de fysieke volwassenheid: een gezond lichaam, met spierkracht om de kost te verdienen en seksuele potentie. Verder het ideaal van de zuiverheid, die zetelt in de ziel: burgerzin, verantwoordelijkheidsgevoel, rechtvaardigheid. Na de dood zal de ziel het lichaam zuiveren van alle vuil en ongerechtigheden die er gedurende het leven aan gegroeid zijn. Binnen de machtsgeenootschappen bestaat ook een sterk geloof in de Zuiveraar, de mythische vrouw (*Jo baa*) die de cultus van het geenootschap bij de mensen heeft gebracht. Tenslotte is het geloof in de catharsis of zuivering, die het mogelijk maakt dat twee individuen of twee groepen in vrede en harmonie kunnen leven, hoe verschillend zij ook zijn.

Ieder machtsgeenootschap kent twee soorten beelden; de *Jo mooni*, beelden die de 'ziel van Jo mensen' vertegenwoordigen (het betreft grote, zware beelden van een zittende vrouw met kind) en *Jo nyeleni*, beelden van een meisje of jonge vrouw die het vrouwelijk schoonheidsideaal voorstellen. Zij worden tijdens de initiatie rituelen (wanneer nieuwe leden worden opgenomen in het geenootschap), eens in de zeven jaar, in optocht van dorp naar dorp gedragen en vertegenwoordigen de idealen van de machtsgeenootschappen. Zoals de naam aangeeft, zien machtsgeenootschappen het als een taak om steeds meer *Nyama*, en daardoor meer macht en aanzien te verwerven voor zichzelf en hun leden. Hierdoor is sprake van een niet aflatende rivaliteit tussen geenootschappen, maar ook tussen leden van een zelfde geenootschap. Dit leidt tot confrontaties en conflicten in de gemeenschap. Deze conflicten vereisen op hun beurt weer diplomatieke vaardigheden van de leiders van de geenootschappen om de gerezen problemen op te lossen en de balans tussen de vaak tegengestelde krachten binnen de dorpsamenleving te herstellen en te bewaken. Leiders van machtsgeenootschappen moeten beschikken over charisma en de kwaliteiten van natuurlijk leiderschap. Zij moeten in staat zijn om de krachten in de mens en in de natuur te kanaliseren, soms te manipuleren, om hun doelstellingen te halen: meer macht en meer leden. Daarvoor bestaat niet een vast recept. Sommige leiders bereiken hun doel omdat zij goede managers zijn; andere omdat zij charisma hebben of begaafde sprekers zijn. Machtsgeenootschappen spelen een grote rol in het maatschappelijke, religieuze, economische en politieke leven van de gemeenschap. Het succes hangt af van de mate waarin zij (en dan vooral hun leiders) in staat zijn om *Nyama*, de universele energie, optimaal te benutten.

Machtsgeenootschappen manifesteren zich het sterkst tijdens de jaarlijks terugkerende feesten aan begin en einde van het oogstseizoen, bij belangrijke gebeurtenissen in de gemeenschap, zoals *rites de passage* bij geboortes, initiaties, huwelijkssluitingen, en begrafenissen. Bij deze gelegenheden treden zij naar buiten met hun maskerdansen.

Komo

Een van de bekendste machtsgeenootschappen is *Komo*. Het is bij Europese verzamelaars vooral bekend geworden vanwege zijn afschrikwekkende maskers (*komo kun*). De grote, horizontale, maskers met hun lange bekken, zijn 'versierd' met hoorns van dieren, toefen gras en veren, en bedekt met een dikke laag offerresten. De maskers combineren dierlijk en organisch materiaal tot spectaculaire creaties, waarin vogels, hyena's, krokodillen, antilopen en andere dieren te

onderscheiden zijn. De maskers worden van tijd tot tijd 'gevoed' met offers, die het *Nyama* in de maskers versterken. Het genootschap speelt een belangrijke rol bij *rites de passage*. Het genootschap beschikt over veel geheime kennis, die onder geen voorwaarde aan niet-geïnitieerden bekend mag worden. De leden van het genootschap kennen de geheimen en zullen deze nooit bekend maken. Niet-leden, die met ontzag (en ontzetting) naar de dansmanifestaties kijken, beseffen dat zij ooggetuigen zijn van een esoterisch spektakel. Zij beseffen, dat zij maar beter geen 'lastige' vragen moeten stellen over de betekenis van de dans, over de geheime kennis die schuil gaat in de maskers, de muziek, de liederen en de gehele presentatie, uit vrees voor harde straf. Door deze dubbele benadering blijft *Komo* zijn machtspositie behouden binnen de samenleving: noch van binnenuit, noch van buitenaf is gevaar te duchten.

Kono

Een tweede machtsgenootschap is *Kono*. Het is bekend vanwege zijn grote, horizontale, bijna abstract vorm gegeven maskers, zonder enige versiering. Dit genootschap beoogt de bevordering van de vrouwelijke vruchtbaarheid en die van de akkers. Het ziet voor zichzelf een specifieke verantwoordelijkheid om in de samenleving de balans te bewaren tussen strijdende belangengroepen en om conflicten op te lossen. Het is werkzaam op een menselijk niveau, maar ook op een spiritueel niveau. Zo besteedt het speciale aandacht aan het opsporen en intimideren van buitennatuurlijke machten die 'zielen opeten' en daardoor *Nyama* stelen. Het genootschap bevordert het de vrouwelijke vruchtbaarheid en heeft het een helende werking op vrouwen die lijden aan een vruchtbaarheidsstoornis; aan de andere kant straft het genadeloos kwaadwillende geesten en heksen af.

Tshiwara

Thimara antilop masker dans (Foto Colleyn)

Een ander machtsgenootschap is *Tshiwara* (ook gespeld als *ci-wara*). Het genootschap richt zich op de belangen van de landbouwers. De mannelijke antilop beeldt de paard antilop uit, de vrouwelijke de onyx antilop. Er bestaan ook *Tshiwara* maskers die een compositie vormen van verschillende dieren, waaronder de miereneter, de pangolin en de python. Volgens een Bamana legende is het verbouwen van gewassen in de mensenwereld geïntroduceerd door deze drie dieren. De miereneter had gezien hoe God de aarde schiep en wist daardoor hoe hij

© 2018 Harrie Leyten

de grond kon openbreken. Dit genootschap ziet in de schepping het samengaan van tegengestelde krachten, zoals die van de zon (deze staat voor het vuur en het mannelijk principe) met die van aarde en water (het vrouwelijke principe). Het zaad wordt geplant in de aarde (de vrouw) en ontkiemt daar. Het *Tshiwara* genootschap is vooral betrokken op de landbouw en de vruchtbaarheid. De dansers dansen in paren (een met een mannelijk, een met een vrouwelijk masker) en manifesteren zich tijdens landbouwfeesten, waar jonge mannen met elkaar wedijveren wie de beste akkerbouwer is. Sinds de introductie van de door ossen getrokken ploeg ('het gereedschap van de luiaard') zijn veel rituelen van het genootschap in onbruik geraakt.

GEBRUIKTE LITERATUUR De Dan van Ivoorkust:

- Adams, Monni. *Women'art as gender strategy among the We of canton Boo*. In: African Arts. October 1993. Vol.XXVI. number 4. pp. 32-41.
- Bacquart, Jean-Baptiste. *The Tribal Arts of Africa Artistic Geography*. 2004
- Blackmun Visona, Monica., a.o. *A History of Art in Africa*. London. Thames and Hudson. 2000
- Bruijninx, Elze. *En toen schiep Zlan het masker voor de Dan*. In: Mireille Holsbeke (red.): *Het object als bemiddelaar*. Uitg. Etnographisch Museum Stad Antwerpen. 1996
- Fischer, Eberhard en Hans Himmelheber. *The Arts of the Dan in West Africa*. Museum Rietberg. Zürich. 1984
- Gnonsoa, Angele. *Le style des Masques Wé*. In : *De l'Art Negre a l'Art Africain*. Parijs 1990.
- Grootaers, Jan Lodewijk en Ineke Eisenburger (red.). *Vormen van Verwondering. De geschiedenis en de collecties van het Afrika Museum, Berg en Dal*. Uitg. Afrika Museum, Berg en Dal. 2002. (2 delen)
- Hahner, Iris, a.o. *African Masks. The Barbier-Mueller Collection*. Prestel. 2007
- Himmelheber, Hans. *Negerkunst und Negerkünstler*. 1960.
- Huet, Michael. *Africa Dances*. Thames and Hudson. 1995
- Little, K.L. *The Role of the Secret Society in Cultural Specialization*. In: American Anthropologist. Vol. 51, issue 2, 2009
- Philips, Tom. *Africa. The Art of a Continent*. London. 1995
- Verger-Fevre, Marie-Noël. *Masks of the Wé in Western Cote d'Ivoire*. In: *Tribal Art*. Number 27. Spring 2005. pp. 96-119
- Weinholt, Ulrike. *Het eeuwige gezicht. Afrikaanse maskers en de westerse samenleving*. Tentoonstellingscatalogus, Afrika Museum Berg en Dal. 2000.
- Willett, Frank. *African Art*. Thames and Hudson, London. 2002. Vooral blz. 154-195

GEBRUIKTE LITERATUUR Bamana van Mali:

- Bacquart, Jean-Baptiste. *The Tribal Arts of Africa*. Thames and Hudson. London. 2004
- Bassani, Ezio a.o. *The Power of Form. African Art from the Horstmann Collection*. Skira. Milano. 2002
- Colleyn, Jean-Paul (ed.) *The Art of Existence in Mali*. Snoek-Ducaju en zoon. Gent. 2001
- Hahner, Iris a.o.. *African masks. The Barbier-Mueller Collection*. Prestel. Munich. 2007
- Kan, Michael and Roy Sieber. *African Masterworks in the Detroit Institute of Arts*. The Smithsonian Institution Press. Washington and London. 1995
- Phillips, Tom. *Africa. The Art of a Continent*. Prestel. Munich. 1995